

частиною класичної школи теорії міжнародних відносин, оскільки ґрунтується на тих самих принципах їхнього розуміння (хоча й інакше трактованих). Виходячи із тотожних з ідеалістами принципів розуміння міжнародних відносин, реалісти трактували їх у категоріях сили і влади, що стало превалюючим в теорії міжнародних відносин у 50—70-х роках ХХ ст.

Неореалізм та неолібералізм. Наприкінці 70-х років ХХ ст. після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів та став провісником неореалізму.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі «вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження залежних і незалежних змінних у що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі».

Неореалізм, що розвивався насамперед завдяки працям К. Волтца, Р. Гілпіна та К. Кіндермана, Дж. Гріко, Дж. Міршаймера, поставив собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система, що розглядається як структура взаємовідносин між державами — головна категорія неореалізму, похідними від якої є поняття: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Власне тому неореалізм ще іноді називають структурним реалізмом, формування основ якого пов'язують з ім'ям професора Каліфорнійського університету К. Волтца.

«Принциповим внеском засновника неореалізму К. Волтца в теорію міжнародних відносин стало формування теорії міжнародної політики як системної, тобто сформованої у своїх основних рисах не стільки конкретними діями держав, скільки самим принципом відсутності в міжнародних відносинах організуючого начала (принцип *міжнародної анархії*) ...В умовах міжнародної анархії... основна роль належить матеріально-силовим факторам, або *полярності*, а не тому, як організується здійснення зовнішньополітичного курсу держави».

На відміну від теорії класичного реалізму, в якій діяльність держав визначається егоїзмом, К. Волтц виводить її з «раціонального егоїзму», згідно з яким вони вдаються до сили лише за певних умов, які їх політична еліта інтерпретує як сприятливі.

Величезний внесок у розвиток теорії неореалізму зробив Р. Гилпін, який у праці "Війна і зміни у світовій політиці" («War and Change in World Politics») виклав три найважливіші постулати неореалізму:

1. Держави залишаються найважливішим суб'єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (міжнародні організації і ТНК).

2. Держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв'язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні.

3. У результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі і перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, що складаються з трьох фаз: «експансія — гегемонія — занепад». У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається. Усі держави, як елементи системи ведуть між собою безупинну боротьбу за «успіх», намагаючись випередити одна одну щодо параметрів добробуту та сили. Р. Гилпін вважає, що сила держави зводиться не лише до можливості диспонування нею потужними та ефективними збройними силами, але також прямо залежить від стану двох принципових параметрів: стадії розвитку економічного потенціалу та технологічної ефективності. Лише досягнення вищого рівня цих параметрів, порівняно з іншими, дає їм змогу оптимізувати свій статус і підніматись в ієрархії системи, що він розглядає як визначальну мету держави.

Р. Гилпін вважає, що стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.

1. Система є сталою тоді, коли держави задоволені своїм статусом та не бачать користі в її змінах.

2. Держави прагнуть змінити систему тоді, коли сподіваються, що вигода, отримана від цього, буде більшою від можливих втрат.

3.Зміни в системі здійснюються за допомогою різних способів, наприклад, шляхом територіальної експансії чи економічного узалежнення.

4.Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого *status-quo*.

5.Система трансформується, якщо держави не здатні втримати її рівновагу, внаслідок чого створюється новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Теоретична концепція Р. Гілпіна є одним із найсуттєвіших досягнень неореалізму, оскільки він «сконструював широкий інструментарій дослідження, що дало змогу виходити поза чисту констатацію. Його системний підхід не є таким метафізичним та історичним, як у К. Волта. Він значно більше відповідає реальності».

Неореалісти формулюють дві принципові для розуміння міжнародних відносин тези:

1)у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;

2)держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

Р. Гілпін став засновником нового напрямку досліджень міжнародних відносин — міжнародної політекономії.

Найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силової політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, скільки в жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

У **1970—1980** рр. під виразним впливом теорії неореалізму розвивались т. зв. *стратегічні дослідження* як напрям, скерований на розв'язання практичних завдань, пов'язаних із гарантуванням інтересів та безпеки держав світу. Варто зауважити, що в сучасній теорії міжнародних відносин неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, якому не можна відмовити у логічності й послідовності викладу основних положень. Привертає увагу також і той факт, що теорія неореалізму є об'єктом рішучої критики з боку майже всіх сучасних теорій, представники яких інколи лише полемізують з

неореалістами, але не висувають власних альтернативних ідей. Тим самим, багато з них лише опосередковано підкреслюють значущість теоретичних положень неореалізму.

У 1980-х роках у теорії міжнародних відносин розпочались т. зв. інтерпарадигматичні дебати, в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм, причому ці дві теорії сьогодні залишаються найвпливовішими парадигмами.

Неолібералізм як окрему теорію, не варто просто виводити з ідеалізму Е. Канта та Х. Гроція чи поглядів класичних концепцій ідеалістів 20—30-х років ХХ ст., досить важливими його джерелами були також економічні теорії ХVІІІ—ХІХ ст., особливо А. Сміта та Д. Рікардо, а також представників сучасної філософії політики: Ю. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та Б. Барбера. Неолібералізм, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства.

Плюралізм пов'язаний, насамперед, з працями Дж. Ная, Р. Кохена, Х. Алкера та Дж. Розенау, які закидали теорії неореалізму спрощеність, оскільки її представники, на їхній погляд, ігнорують або надають лише маргінального значення таким рисам сучасних міжнародних відносин, як взаємозалежність, транснаціональність і глобалізація.

Програмою для плюралістів стала праця Дж. Ная та Р. Кохена «Транснаціональні відносини і світова політика» («Transnational Relations and World Politics»). Спираючись на ідею біфуркації міжнародних відносин, запропоновану Дж. Розенау, автори стверджують, що активну роль у сучасному світі «відіграє тісна взаємодія суспільств різних держав, яка не піддається державному контролю. Наприклад, у відносинах між країнами Заходу ці взаємодії передбачають торгівлю, особисті контакти, обмін інформацією. Тобто держави не є єдиними акторами світової політики». Дж. Най та Р. Кохен визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії, що відбувається поза межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії.

Вони відповідають сферам:

1) *інформації*, де переміщуються повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини;

2) *транспорту*, який переміщує матеріальні об'єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари;

3) фінансів, тобто переміщення грошей і кредитів;

4) туристики, де переміщуються люди.

У всіх зазначених сферах роль держави може полягати у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Але у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Дж. Най та Р. Кохен визначають також п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики. Це:

1. Зміна відносин між державами під впливом інтересів недержавних акторів.

2. Міжнародний плюралізм, тобто взаємодія національних інтересів у транснаціональних структурах, у яких беруть участь транснаціональні учасники, щоб координувати свою діяльність.

3. Розвиток механізмів стримування через залежність і взаємозалежність держав.

4. Збільшення, за допомогою діяльності недержавних організацій, можливостей впливу урядів одних держав на політику інших.

5. Виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику.

Цей вплив призводить до того, що «держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли будь-які держави створюють нові інструменти впливу на інші держави. До того ж держави приблизно однакової політичної ваги можуть отримати переваги у боротьбі між собою...».

За умови нерівності між фактичними можливостями держав, у транснаціональних відносинах можуть отримати перевагу могутніші з них, які стають центрами транснаціональних мереж, будь-які переваги втрачуть і без того слабкі держави.

Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв'язання навіть тоді, коли певні суперечності між державами і виникають. Це пояснюється тим, що держави втрачають традиційний винятковий статус і щораз більше стають організаціями, що репрезентують інтереси субнаціональних суб'єктів, які визначаються суспільними групами, які намагаються шукати власну вигоду, виходячи з практичного сприйняття реальності як системи транснаціональних мереж, і позбавити будь-яких переваг і без того слабкі держави.

Звідси випливає, що традиційне для реалізму розмежування сфер внутрішньої та зовнішньої політики втрачає сенс, натомість важливою проблемою стає розуміння їх взаємозв'язку. Дж. Розенау зазначає, що «більшість політичних подій традиційно відбувається в межах національних кордонів, і їх неможливо зрозуміти, не знаючи внутрішньополітичної ситуації, не можна не помітити, що чимало подій у житті окремої держави має значний вплив на глобальну систему».

Продовжуючи традицію, започатковану Е. Кантом, плюралісти доводять тезу про неможливість війни між демократичними державами й наполягають на тому, що діяльність державу глобальній системі залежить від правових та інституційних регуляцій. Остання теза пов'язана з ідеєю про те, що держави у пошуках оптимальних механізмів співпраці встановлюють певний режим взаємовідносин, побудований на основі міжнародних організацій, які впливають на міжнародні відносини, створюючи розгалужену систему права.

Дж. Бартон вважає, що сучасні міжнародні відносини об'єктивно призвели до виникнення світового суспільства (застосовується також поняття «міжнародне суспільство»), складовими якого, крім держав, є бездержавні нації, етнічні меншини, міжурядові та неурядові організації. Створення світового суспільства зробило анахронічними старі теорії, які розглядали міжнародні відносини як такі, що перетинають державні кордони та здійснюються урядами шляхом дипломатії і воєнної сили. Представники плюралістичного напрямку неолібералізму будують свої теоретичні концепції на ідеї

превалювання комбінації двох найважливіших чинників розвитку сучасних міжнародних відносин: ідеологічного та економічного. Взаємодія цих чинників, поряд зі зростаючою транснаціональністю міжнародної системи, свідчить про можливість тривалого консенсусу між державами світу.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. Фукуяма, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення «холодної війни» демократична орієнтація держав стала визначальною змінною формування міжнародних відносин. Він наголошує, що «найважливішою зміною подій останньої чверті сторіччя (XX) було відкриття неймовірної слабкості... з вигляду найсильніших у світі диктатур, чи вони є військово-авторитарні чи комуністично-тоталітарні... і хоч вони не завжди поступалися стабільним ліберальним демократіям, усе ж ліберальна демократія залишається єдиним логічно послідовним політичним стремлінням, і вона оволодіває різними регіонами і культурами у всьому світі». На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- і внутрішньо-політичних інтересів сучасних держав.

Ф. Фукуяма вважає, що збройні конфлікти минулого були логічним наслідком менш досконалих, ніж ліберальна демократія, форм державного правління. У суспільствах панів та рабів, могутніх і слабких держав збройне насильство було неунікненим, оскільки ірраціональна категорія суспільного престижу (що впливала зі суспільної нерівності) завжди була джерелом протиріч. «Процес історії людини почався із битви всього лиш за престиж, у якій пан-аристократ шукав визнання за свою готовність ризикувати життям. Подолавши свою природу, пан показав, що він є більш вільним і що він у справжньому сенсі людина». Вічна боротьба за визнання і престиж відбувається також і в міжнародних відносинах, оскільки «як людська історія розпочалась з кривавої битви всього лиш за престиж, так і міжнародний конфлікт починається з боротьби за визнання між державами, яка є визначальним джерелом імперіалізму».

Звідси випливає, що в сучасних умовах лише ідеологічна складова існування держав світу є вирішальною як для їх ролі та значення в міжнародних відносинах, так і для політики, яку вони здійснюють. Ліберальна демократія, не дивлячись на її окремі недоліки, вперше в історії людства подолала драматичні протиріччя минулого, шляхом зрівняння прав усіх людей і держав. Тобто людство опинилося перед дилемою: або збереження тоталітаризму і відповідно

— імперіалізму із притаманними йому війнами, або розвиток універсальної ліберальної демократії, яка гарантує тривалий мир та соціально-економічний розвиток.

Ще одна інтерпретація неолібералізму, тісно пов'язана з ідеями Ф. Фукуями, названа *теорією глобального управління*. Вона являє собою концепцію, яка, з одного боку, є своєрідним продовженням ідей світового (міжнародного) суспільства, але з іншого — неоідеалістичною теорією «світового уряду», чи т. зв. глобального управління. Її візія міжнародних відносин об'єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний міжнародний порядок має мати в своїй основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність якої відбуватиметься поза системою національних держав.

На відміну від урядів держав, які спираються на вузькі національні інтереси, світовий уряд базуватиметься на спільних для всіх людей цінностях та інтересах, необхідність адаптації яких до політики всіх держав світу визнається *a priori*. Вона продиктована потребою гармонізації міжнародних відносин, яка стане наслідком домінування цінностей співробітництва над цінностями суперництва, тобто у новій міжнародній системі держави зможуть реалізувати свої інтереси лише до меж, у яких їхні суперечності не загрожуватимуть єдності світового суспільства. Глобальне управління міжнародними відносинами полягатиме у їх регулюванні в напрямку розвитку коопераційності у відносинах між державами.

Концепція «світового уряду» та виконання ним функцій глобального управління розглядалась у працях Ф. Кратохвілла, Дж. Раггі, С. Мендловіца, Р. Фолка, Т. Данна, Н. Веллера та інших учених. Вони вважають, що світовий уряд може виникнути, як підсумок суперництва глобальних наддержав, завдяки певному «контракту» між ними. Тоді постала б «світова республіка», або «космополіс», побудована на загальному консенсусі та широкій підтримці в суспільствах усіх країн світу. На думку Д. Сахарова, світовий уряд може виникнути як логічний наслідок процесу конвергенції, тобто зближення світових систем «капіталізму» та «соціалізму», що відбуватиметься на основі загальнолюдських цінностей.

Американські дослідники Г. Кларк та Л. Б. Сон у праці «Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани» («World Peace Through World Law. Two Alternative Plans») висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи

колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати «світовий уряд», створений на основі реформованої ООН, що діятиме на базі зміненого та детально розробленого Статуту, який відіграватиме роль світової конституції. Їхній план розрахований на підтримку багатьох держав, особливо 12 найбільших за чисельністю населення, та впровадження в життя з урахуванням того, що «держави, які не ратифікували змінений Статут ООН мають, однак, підпорядкуватися заборонам та зобов'язанням плану із роззброєння». Змістом реалізації плану реформування ООН, на їхню думку, мають бути розвиток і посилення її інституцій, повне роззброєння, ліквідація збройних сил національних держав і створення замість них міжнародних миротворчих сил та поліції. Реформування дасть змогу раз і назавжди розв'язати проблему війни та створити стійке глобальне політичне утворення наддержавного характеру. Таке утворення Х. Булл назвав «суспільством держав», а Т. Данн «міжнародним суспільством», яке має всі підстави стати прообразом єдиної світової держави.

Теорія неолібералізму логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не була механістичним повторенням теорій минулого. Її радше доцільно трактувати як спробу створення нової експланаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні неолібералізму принципову роль відіграли так звані *нові факти* міжнародного життя, до яких апелювали представники цієї теорії. Йдеться, насамперед, про:

— процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин невпинно зменшується;

— зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої половини ХХ ст., призводить до економізації зовнішньої політики держави;

— крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Латинській Америці й істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія;

— зростання ролі міжнародних організацій, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

Загалом неореалісти досить скептично поставилися до цих аргументів, оскільки, на їхню думку, вони принципово нічого не

змінюють у міжнародних відносинах. Полеміка між представниками неореалізму та неолібералізму, що розпочалась на початку 1980-х років, стала, за твердженням багатьох учених, найважливішою за весь час існування теорії міжнародних відносин. Вона стосується низки питань розуміння міжнародних відносин, стосовно яких представники цих двох домінуючих наукових теорій мають принципово протилежні позиції:

1. Проблема оцінки наслідків анархічності міжнародних відносин в інтерпретації неореалістів зводиться до твердження про жорсткість структурних обмежень середовища, пов'язаних із полярністю, що визначає політику держав, а теорія неолібералізму ці обмеження сприймає як тимчасові «бар'єри», що долаються за рахунок зростаючого співробітництва.

2. Теорія неореалізму залишається етатичною, наполягаючи на визначальній ролі держави в міжнародній системі, тоді як теорія неолібералізму (й особливо плюралізму) спирається на транснаціоналізм.

3. У теорії неореалізму постулативно визнається пріоритет національно-державних інтересів, які полягають у гарантуванні безпеки, стабільності розвитку та зростанні впливу в структурі міжнародної системи. Теорія неолібералізму трактує державу як політичну організацію, діяльність якої спрямована на сприяння реалізації інтересів субнаціональних акторів, а самі інтереси зводять до прагнення економічного процвітання.

4. Для неореалістів характерна інтерпретація стану конфлікту як ситуативного прояву співвідношення сил провідних акторів у міжнародній системі, тоді як неолібералісти вважають його анахронізмом, що залишається в минулому, завдяки зростаючому міжнародному співробітництву (насамперед, економічному), плюралізму акторів та поширенню демократії.

5. Представники теорії неореалізму розглядають міжнародне співробітництво як несталий вияв спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу вигоди, отриманої від нього. Тобто якщо в процесі співробітництва одна зі сторін починає отримувати більшу вигоду, інша прагнучиме відновлення балансу або припинить свою участь у ньому.

Неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

6. В обох теоріях значне місце посідає проблема міжнародних режимів, але неореалісти сприймають їх як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою, а неолібералісти надають їм конструктивного значення, вважаючи засобом регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів. Тобто вони вважають процеси творення міжнародного порядку повністю керованими та надають діяльності урядів держав світу в цій сфері конструктивного значення.

Гострота дискусії між неореалістами та неолібералістами подібна до тієї, яку свого часу провадили їх попередники: реалісти та ідеалісти, що, однак, не має наштовхувати на думку про діаметральну протилежність цих теорій. Як і їхні попередники, вони ґрунтуються на однакових принципах, і, незважаючи на протилежні висновки, мають між собою досить багато спільного. Д. Сандерс, порівнюючи обидві теорії, досить в'їдливо назвав неолібералізм «випадком гнучкого реалізму», а П. Циганков слушно зазначив, що «альтернативність неореалізму та неолібералізму досить умовна: у певному сенсі в їхніх поглядах більше спільного, ніж відмінного, а тому суперечка між ними зачіпає обмежену сферу міжнародно-політичної науки».

Неолібералізм і неореалізм принципово відрізняються між собою лише оцінкою ймовірності тісного міжнародного співробітництва між державами у глобальному вимірі та трактуванням дилеми суб'єктності. Власне ці теорії, незважаючи на гостру полеміку між їх представниками, можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

Наведені принципові розбіжності між неореалізмом та неолібералізмом найкраще проілюструвати за допомогою табл. 5.1:

Таблиця 5.1. Принципові розбіжності між неореалізмом та неолібералізмом

Параметри порівняння	Неореалізм	Неолібералізм
Структурні обмеження середовища	Жорсткі структурні обмеження міжнародного середовища, пов'язані з полярністю, яка і визначає політику держав	Обмеження є тимчасовими бар'єрами, що з часом долаються за рахунок зростаючого співробітництва
Визначальний суб'єкт міжнародних відносин	Держава	Субнаціональні суб'єкти Міжнародні організації
Роль держави	Забезпечення національно-державних інтересів (гарантування безпеки, стабільності розвитку та зростання впливу держави в міжнародній системі)	Сприяння реалізації інтересів (передусім, економічного процвітання) субнаціональних суб'єктів
Інтерпретація конфлікту	Природний ситуативний прояв співвідношення сил провідних суб'єктів у міжнародній системі	Анахронізм, що залишається в минулому завдяки зростаючому міжнародному співробітництву та поширенню ліберальної демократії
Міжнародна співпраця	Несталий вияв ситуативних спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу отриманої вигоди; при цьому нерівномірний розподіл вигоди веде до припинення співпраці	Природний процес досягнення сторонами абсолютного зиску від нього самого по собі, вигідний незалежно від того, яка зі сторін отримує більше
Міжнародні режими	Мета (як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою)	Засіб (для досягнення мети — регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів)